

EESTI KEEL

Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetus:
Tartu, Maarjamõisa 44, kort. 2

Talitus:
Tartu, Lutsu 10, tel. 10-48

Tundmused tegurina keelearengus.

Nagu inimesel iga tegevus väga suurelt olenev on tema tundeilmast, nagu iga talitust ja mõtlemisprotsessi inimesel enam või vähem määravalt mõjustamas on tundmused, nõnda võiksime juba a priori pidada kindlaks, vähemalt tõepäraseks, et tunded märgatavat osa etendavad meil seevõrra tähtsas tegevuses kui kõnend (*langage*). Seda küsimust on teaduslikus kirjanduses valgustatud nähtuse tähtsuse kohta siiski võrdlemisi väheselt¹, mille põhjused kahtlemata peituvad affektimõjude jälgimise raskustes kõnendielus. Emotsioonid ei esine ju inimesel teatavasti ialgi puhtal kujul, ainuliselt, vaid alati suuremal või vähemal määral kombineeritult mõistuse toiminguga. Seetõttu on siis kõnendi elus tundemõjusid sageli väga vaevaline eraldada intellektuaalseist (ja poliitivseist) mõjudest, eriti veel häälikute arengu, hääldamise alal. Viibime õige kõikuval pinnal ja peame piinliku ettevaatusega talitama, kui tahame affektimõjustusi jälgida teatava keele kaugemas minevikus. Seda tähtsam

¹ Sellele puudusele on hiljuti (a. 1923) tähelepanu juhtinud m. s. P. Kretschmer, Einleitung in die Altertumswissenschaft, I, 6. vihk, Die Sprache, lk. 3: „Dass Gefühle, Stimmungen und Affekte in der Wortgeschichte, in der Syntax, auch in der Lautgeschichte eine Rolle spielen, darf nicht übersehen werden“. — Veel vähem on käsitlust leidnud tahteline ehk aktiivne kõnend. Selle kohta lühidalt Vendryes, Le langage (1921), lk. 162.

on aga, kui õnnestub affektimõjuga seletatavaid fakte kinnistada teatava keele kõige hilisemas minevikus ja praeguses keeles.

Enne kui tähelepanekuid emotsiooni mõjustustest esitada eesti keeles, siingi peamiselt häälikulisel alal, lubatagu paari sõnaga karakteriseerida vaateid, mis lingvistilises kirjanduses uuemal ajal esitatud on affektiivse kõnendi puhul ja kõnendis esinevate affektimõjude kohta¹.

Affektiivset kõnendit — nii miimilist (kehaliigutuste, näoilme) kui kõnehäälikulist (loomade keel, lastekeel, loodus-
hääled keeles, onomatopöia) — on hingeteaduse seisukohast põhjalikult käsitlenud teatavasti W. Wundt, *Völkerpsychologie I (Die Sprache, Esim. osa)*, peat. II ja III (lk. 143—372), kes andnud on soliidsel alusel kogu küsimuse puhtpsühholoogilisele mõistmisele. Lühemalt on tundmuse ja kõnendi vahetõrka käsitlenud ka H. Delacroix, *Le langage et la pensée* (1924), lk. 63—9 ja 373—84. Neist uurimustest selgub, et affektiivne kõnend on primaarsem kui intellektuaalne kõnend, et esimene eelneb teisele. Esialgne kõnend lastel on kindlasti oluliselt tundmuslik (ja ka tahteline); võimalik, et samasugune oli kõnendi algus ka üldse. — Keelefilosoofiale erilisel teenuslikult on küsimust arutlenud Ch. Alb. Sechehaye, *Programme et méthodes de la linguistique théorique* (1908), peat. VII (lk. 75—93), kus kindlaks määratakse affektiivset kõnendit käsitleva teaduse asend teoreetilises lingvistikas: S. näitab siin, et tundeelu, emotsioonid tingivad n. n. pregrammatikaalset kõnendit (ja üldse organiseeritud kõnendi ekstragrammatikaalseid, s. o. kindlaks kujunemata, mittekonventsionaalseid sümptomeid), mida autor vastukohaks seab kõnendi grammatikaalsele küljele, mis kollektiivsusele on kujunenud kindlaks, konventsionaalseks ja mis olenev on intellektuaalsest tingimustest; see individuaalpsühholoogia valda kuuluv tunde-

¹ Kui allpool kõneleme affektiivsest ja intellektuaalsest kõnendist, siis tähendatagu, et neid mõista tuleb kõnenditena, kus affekt resp. intellekt on predomineerimas, mitte aga ainult valitsemas. Viimane olukord on — vähemalt normaalse kõnelemise korral — psühholoogiliselt teatavasti võimatu.

kõnend omaks teoreetilises keeleteaduses esikohta, millele alles järgneks kollektiivpsühholoogia alalt pärit olev, organiseeritud kõnendit käsitlev teadus.

Põhjalikku ja väga isikupärast käsilust on tundmuste osa kõnendielus leidnud Jac. van Ginneken'i tuntud keelepsühholoogilises uurimuses *Principes de linguistique psychologique* (1907), lk. 122—240. Tõelikkust, realiteeti kinnitava kõnendi kõrval (mida G. nimetab *langage de l'adhésion* ehk *l. de l'assentiment*) toonitab autor tundmuse kõnendit (*langage du sentiment*). Võimine nimetada esemeid mitte nende objektiivse näilikkuse ega adhesiooni (mille all ta mõistab appertseptsiooni) järgi, vaid meie tundeelus nende poolt äratatud subjektiivse mulje põhjal, see peituvat, G. arvates, inimese iseloomus endas. Tundesõnade ja appertseptsioonisõnade vahel sündivat alaline muutumine ja vahendumine: eelmised arenevad järgmisteks ja vastupidi¹. Kõnendi arengus olevat tugevalt mõjumas tundmused; nendep survest olenedagi suurelt osalt sõnade tähenduse muutumine. Kõnendi semasioloogiliste teguritena analüüsib G. järgmisi tundeid: konneksiooni ehk assotsiatsiooni tunnet, kvalitatiivseid (kindluse, samasuse, erilise, tendentsi, vastupanu, mõtteorientatsioonide ja spetsiifiliste sensatsioonide) tundeid ja intensiteedi tunnet. Esimene, s. o. siduvustunne, on põhitähenduseks kõigil sidesõnad, prepositsioonidel ja partiklitel (nende loogiline funktsioon on piltlikku ja juhuslikku laadi). Järgnevad tunded on aga aluseks paljudele muutesõnadele ja adverbidele. Suurem osa muutesõnu (noomeneid, pronomeneid, verbe) oleks ometi adhesioonisõnu.

Kõnendielus organisaatorlikult toimivale, teadvusetule ja kollektiivsele intelligentsile seab vastukohaks teise tegurina affektiivsuse ka Ch. Bally. Elu mõjul, elamistahte, elutungil survel on B. järgi kogu inimkõnend enam või vähem läbi imbunud affektiivsusest, üksikisiku subjektiivsusest (vrd.

¹ Muutumise kohta viimases sihis vt. hiljem V e n d r y e s, *Le langage*, lk. 171 jj., *Delacroix*, *Le langage et la pensée*, lk. 382 jj.

Le langage et la vie [Paris, 1926], eriti lk. 18 jj.); loogika kõrval esineb kõnendis esmakohal nimelt tundelikkus ja ekspressiivsus (ib., lk. 33). Kogu küsimust lähemalt arutleb B. pikemas kirjutises Mécanisme de l'expressivité linguistique (op. cit., lk. 139—181), eriti aga mõnes lingvistilist stilistikat käsitlevas teoses (Stylistique et linguistique générale, op. cit., lk. 95—137, ja kitsamalt, prantsuskeele alal, raamatus Traité de stylistique française I, 1908; I², 1921).

Affekti kui keelearengulist tegurit on lähemalt analüüsinud ka Hans Sperber, Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung (Halle, 1914), põhjendudes peamiselt iseenda juures tehtud tähelepanekuul. Autor seab siin üles hüpoteesi, et keelemuutuste tähtsam põhjus on affekt: sünonüümsete keelendite seas pääsevad võidule need, mis on suurema affektrõhutisega (*Affektbetontheit*), erilisema mõnurõhutisega (*Lustbetontheit*); sõnade tähenduse muutumise põhjuseks — peale kultuuriliste põhjuste — olevat sõnade teatavate tähendusvarjundite (mis esinevad teatavais lauseühendeis) affektsus; samad põhjused on mõõduandvad teatud määral ka häälikutearengus (eriti proportsioonanalooogia puhul), nõnda ka süntaksi ajaloos (algselt haruldaste, kuid affektugevate konstruktsioonide levimine), kõnekomituste, kontaminatsioonide ja üldse uudiskeelendite tekkimisel (kus tähtsat osa etendab affektist vabanemise — *Affektentladung*'i — moment) ja nende eelistamisel ning lõpuks keelepruuki vastuvõtmisel, üldtarvitusele tulemisel. Seda lingvistilist distsipliini, mille sihiks oleks kõnendielus affekti osa jälgimine, soovitab S. nimetada dünamoloogiks. — Oma vaateid on S. edasi arendanud veel teoses Studien zur Bedeutungsentwicklung der Präposition 'über' (Uppsala, 1915).

Emotsionaalse kõnendi jälgimisel rahuliku ja mõistus-pärase kõrval on kõigepealt märgata suurt erinevust nende sõnavaras ja kõnekäändude valikus. Teatava mõiste erisuguste väljendusvahendite, s. o. sünonüümide seast kaldub kõneleja valima neid, mis on enam affektiivsed, tugevama tundevärvinguga, suurema ilmekusega, kaldub eelistama leksikaalseid elemente, mis kõneleja tundepeingu-

tust lahendavad paremini ja kuulaja tundeelus ja meele-
kujutuses tekitavad antud puhul tarbekohasemalt sügava
mulje, mis kuulajas evokeerivad teatud korral vajaliku kaju-
telma ja meeleolu. Nõnda näit. öeldakse affektiivses kõnes
sageli

intellektuaalse	asemel:
(ta) suri ära, ta on surnud, ta heitis hinge jne.	(ta) on valmis, (tal) on suu mulda täis, võttis passi välja, pani kõrvad pea alla jne.
viska (see asi siial)	saada (s. a. s!), käruta (see siia!) jne.
(nõõr) ripub rumal	(nõõr) kõlgub loll, tola, tobe jne.
(on) hädas, raskes seisukorras	(on) kimbus, pigis, (tal on) lugu lakas
väike	tilluke
väga (ilus)	lõpmata, ilmatu, kole, ütlemata (ilus)
kõva krae	krõbe
väga ilus	tore
palju, rohkesti	hulka, koledasti, mehe moodi, nii et aitab jne.
ruttu	üks kaks kolm jne.
korralik	tipp-topp

Tundelise kõnendi sõnavarale eriliselt iseloomustav on
teatavasti ka rohke interjektsioonide esinemine:
*ja kõõsti oli da kohal, ja hüü¹ oligi da vällas, aõdis
tale kliü ja kläü näkku* jne.

Väga karakterlikuks jooneks affektiivsele kõnendile on
ka teatavate tunderõhuliste sõnade kordamine, n. n. leksi-
kaalne reduplikatsioon: *ta leõdas kõrgel kõrgel*

¹ Häälilik *h* on siin labiaalne spirant, nagu seda esineb tasase, oma-
ette vilistamise puhul.

taevas, pênikse pênikse kaqlaga, ta on väga väga lahke, meri oli sinine sinine, ta kõndis vaevvalt vaevvalt, tuleb tuleb jubà, tojttu oli kül ja kül, mets ulattab kaugetele kaugetele jne.

Ka iseloomustab tundelise kõnendi sõnavara mõistuse seisukohast üleliigsetena paistvate sõnade või sõnarühmade tarvitamine :

ja si-s teqt_sà | kü:sis ta mu | kõ.st... (Tln)

sesû.r (~ sesu.r [*< sē sūr*]) | mis ta nimi o.ñ
nüjD... (Tln)

tõjvè vîna tõjse ja 'tõid viina teised ja' (Pai)

pulma aig sis korjatti nõrikkul rahà (Pai)

ole nüjD (~ nD) omètti rahul!

õkva kahmistus tul pàle kül ol v e l i kilgas häppü 'üsna
jubedus tuli peale, küll oli aga terav hapu' (Plv)

tulè k^urat sija!, aõdis tale krat eà nahadäjie jne.

(Säärase täitesõnana esineb *kurat* ~ *k^urat* - *krat* eestis affektiivsemas ja familiaarsemas kõnestiilis teatavasti väga sage-dalt, mõningal isegi pea igas lauses, kusjuures kõnestiil võib olla kõigiti sõbralik, kaugel kirumisest.)

Tugeva affekti mõjul, nii-öelda „tujus“ olles tunneb kõneleja teravat tarvidust valida keelendeid, mis uuduse või mingi iseäraldusega teistest sünonüümseist keelendeist märgatavalt erinevad. On tung leida sõnu või fraseoloogilisi üksusi, mis tunduvad uued, värsked, mis kuulaja meelekujutust frapeerivad, kuid mis ka kõneleja enda affektipõnevust küllaldaselt lahendavad. Võiks arvata, et säärastel silmapilkudel sünnibki keeles kõige enam loomingut ja nimelt kõige õnnelikumat ja viljakamat loomingut, luuakse keele n-deid — harilikult küll enam-vähem juba oleva ainekute põhjal ja olevate elementide analoogial —, mis kuulajaskonna fantaasiat ja tundeilma riivavad eriliselt, sinna jätavad sügavaid jälgi, mis kuulajaskonnale tunduvad eriti tabavad ja seetõttu nende endigi kõnes hiljem kordumist leiavad ja lõpuks, soodsail tingimustel keele üldpruukigi vastu võetakse. Võiks pidada tõenäoliseks, et säärasel teel on tekkinud ja keelde levinud uudissõnad nagu *tiblà* 'venelane' (põlgl.), (?) *loñts* ~ *loñtsik* '(vee või sopa) loik', *tegi vehkat* 'põgenes ära', *tegi sitked* (id.), *siyrupitlane*

(<siurulane + tarapiitlane), *tambō-rà* 'suur' (Tln), *molix* 'inetu nägu, Schnauze', *päl* 'nöörist punutud king' > 'hulgas, paljasjalgne', *toβè* 'rumal', *vurlè*, (Koe) *lõntse* 'vesine leem', (Tartu kooliõpilaste keeles) *loikkam* 'suur' jne. Sõnavara loomingus on affekti mõjuvilolekulè eriti soodsad nooremas vanuspõlves olevad inimkeskused nagu õpilaskond, sõdurkond, üliõpilaskond, kus uusi keelendeid, n. n. argoosõnu alati rohkelt juurde soetatakse (muidugi ka laenatakse), mis pahatihti ka üldpruuki üldistuvad. Nende ringkondade keel ongi mitmeti meie keelearengu eelpostiks.

Kui aga kõneleja peale oma emakeele tunneb enam või vähem ka mõnd võõraskeelt, siis juhtub sageli, et ta tugeva tunde küttes olles ja oma kõnes enam ekspressiivset väljendit otsides haarab nimelt võõrakeelse sugeme järgi. On ju kõigil tihtipeale juhust olnud tähele panna, et väga tugeva affekti vallas, näit. äärmises vihas olles hakatakse kiruma nimelt võõraskeeles¹. Olen mitmel korral enda juures võinud tähele panna, kuidas affekti mõjul tahtmata tarvitan eestikeelses kõnes óma sõna asemel võõrakeelset: nõnda olen ennast tabanud *in flagranti* võrkpallimängu ajal, palli halvasti, viltu löömisel hüüdnmas *krivà!* (< vene криво), kuigi ma venekeelt pole kõnelnud ega lugenud juba 15 aastat ja seda kõnelda enam ei oskagi; varajal kevadel esimest haljast rohtu tärkamas nähes olen mitmel korral end märganud ütlevat endamisi *Gras*, sügisel puid esimeses härmatises nähes aga *inej!* (< иней) jne.² — Kõigiti võimalikuks tohiks arvata, et suur osa meie laensõnadest, kui nad

¹ Mäletatavasti esines hiljuti ajalehtedes teade, kuis Läti seimis, väga ägeda koosoleku ajal, keegi silmapaistev poliitik hakkas avalikult kiruma — venekeeles. Kui siin mitte põhjuseks polnud tema suurem kodusus viimases keeles, võiksime seletust leida võõrakeelsete, s. o. uute keelendite suuremas võimes tundepingutust lahendada.

² Viimase nähtuse põhjus on muidugi see, et need võõrad keelendid on võõrakeelse kooli tõttu keelelisse alateadvusse omandatud väga tundlikel ja õrnalt vastuvõtlikel noorusaastail, mistõttu mõistega ühenduses olev teatavate mootorsete liigutuste kompleks inimesele omaseks saab nõnda sügavalt, et sellest väga raske on teadlikult ja tahtepingutuste varal vabaneda.

meile tulnud ei ole ühes uute mõistetega, on eesti keelde tarvitusele võetud nimelt affektiivse kõnestiili kaudu, nõnda *sivà, peŕgel, plikkà, trimppama* (<< saksa *trinken*), *než, klenukke, taššima* (< vene *таши-*), *tirima* (< vene *дери-*), *prantsa-ĭ* (< vn. *прощай*), *mehkeldama* (< *schmeicheln*), *tožs* (< *дочь*), (*šejsav*) *trojs* 'väga sirgelt' (< *строй*) j. t. Sama tegur oleks mõjuvil olnud muidugi ka mitmete vanemate laenude omandamisel, nagu *tüt ar, ka el, ha m ma s, ko rd, lai sk, mä rg; ar ma s, ka un is, ka va l, sa ma; pa ja ta ma jne.*

On ilmne, et ka lauseehituses on tundelikkus, meeleolu määravalt tähtis. Võrreldagu näit. lausete konstrueerimist ühelt poolt teaduslikus ettekandes, teisalt aga ägedas kihutuskõnes, ärevas sõnavahetuses või armastusstseenis: ühelt poolt tunduvalt pikemad laused, pealaused konstrueeritud ühe või mitme kõrvallausega, lausete enam loogiline, ratsionaalsem ehitus, vastupidi affektiivses kõnes aga lausete suhteline lühidus, alistuvate lausete haruldus, üldse lausekonstruktsioonide enam märgatav irratsionaalsus. Ühel pool küll loogikat enam ja selgust, teisel aga enam tunnet ja ilmekust. Affektiivse lauseehituse tüüpilisteks näideteks oleksid kas või Chr. Ruttoffi näidendis „Vastu vett“ Juhani, Leena, eriti aga Ello kõned, trükisilmunud murdetekstidest aga tekstid Hallistest (kohati, vt. EK 1924, lk. 158—9), Kolga-Jaanist (eriti lõpposa, vt. EK 1924, lk. 157), Kihnust (vt. EK 1926, lk. 122—4) ja Karulast (eriti lõpposa, vt. EK 1926, lk. 125—7), kuna vastandlikult intellektuaalsema lauseehitusega murdetekstina võiks mainida teksti Saaremaa Jaanist (EK 1925, lk. 132—5). Predomineeruvalt emotsionaalseiks lausenäiteiks ühiskeelest oleksid järgmised: 1) *ah_sõ. | mis_mul_mê_ldis || kuñstnik_vř_ral'tti | akvare_õlid | päris_ke:nàd | ja_sis_portrê_d | no' no:' | to:redad.* 2) *no_h | aga_la:pseD | jubà ko_dù?* 3) *ä:s'ti | vi:ks | se_mê:s | tu_bli | kõ:ĭk mis ta | tē:B.* Intellektuaalsemalt ütleksime: *mulle_mê_ldisid | kuñstnik_vř_ral'tti | akvare_õlid || nad_o:lid | vā:gā | ke:nàd || ka_portrê_d_õlid (tal) | vā:gā | i:lusad. kaš_õn_lapsed_jubà_kodù? se_mê:s on | vā_ga | kārmas || kõ:ĭk mis ta | tē:B on | tu_bli.* Siin näeme, et tundelist lause-

ehitust iseloomustavad peamiselt kaks joont: lauseosade erinev, mitteharilik järjekord ja ellips, peamiselt predikaadi abiverbi (olema) ja ka pronominaalse subjekti ärajätt¹. — Tunnetest olenevat lausestruktuuri on uuritud veel võrdlemisi vähe. Indo-euroopa keelte alal on seda lähemalt analüüsinud teatavasti K. Bruggmann, *Verschiedenheiten der Satzgestaltung nach Massgabe der seelischen Grundfunktionen in den indogermanischen Sprachen* (Berichte üb. d. Verh.-n d. Sächs. Ges. d. Wissensch.-n z. Leipz., Phil.-hist. Kl., 70. köide, a. 1918, vihk 6), kus autor vaatlusele on võtnud eri laadi lausetüübid, mis sääraste affektide ja tahtetoimingute teenistuses on nagu hüüd, soov, üleskutse, mööndus, ähvardus, tagasitõrje ja keeld, kujutletud tõelikkuse teatamine ja lõpuks küsimus. Affektiivse süntaksi kohta, peamiselt prantsuskeele puhul, vt. ka Bally, *Tr. de stylistique fr.* I¹, §§ 253—55, ja Vendryes, *Le langage*, lk. 171 jj. — Mis eriliselt sõnadejärjestusse puutub lauses, siis on sageli kinnistatud, et tunnete tõusu puhul, emfaatses kõnes (nõnda eriti käsk-, soov- ja hüüdlauseis) nihkub affekti kandev sõna lause hakku või vähemalt enam algu poole harilikust asendist: „Siia tulge!“, „Kena oled sa küll!“; affektiivsemas jutustuses, eriti ilukirjanduslikus proosas: „Ligineb kaugelt must pilv“, „Ärkas mees üles“ jne. Ja üldse iseloomustab affektiivset kõnestiili kõigi lauseliikmete vähemharilik asend: nii võib leida juhtumeid, kus eestis substantiivile järgneb isegi adjektiiv-attribuut (kirjas näit.: „Sinu kirja viimase sain kätte“)². Eesti keele alal on ülalöeldut korduvalt võidud tähele panna m. s. ülikooli eesti keele seminarides aa. 1926—27 tehtud uurimiskatseis avaldatud materjalide põhjal, pärit kirjakeelest kui ka murdeist. Kõgu küsimuse kohta bibliograafiat vt. Ernst Otto teoses *Zur Grundlegung der Sprachwissenschaft* (1919), lk. 118.

¹ Ellipsi suhtes affektiivses kõnendis vrd. eriti Mart Raua keelt teoses „Videvikust varavalgeni“.

² Enam raffineeritud, artistilisele stiilile kirjakeeles on see viimasel ajal teatavasti õige omane. Mõnedel autoritel ometi, kellele see võte on saanud maneeriks, on märgata selle stiilivahendi nii-öelda kulumist.

Teatavat affektiivsuse mõju võib tähele panna ka morfoloogilisel alal, järgnevas esitataval korral küll teatava tunnuse tähenduse arengus. Meie tuntud suffiks *-r* (nähtavasti germaani algupära) on algselt puht-intellektuaalne, sellega kujundatakse tegija või töövahendi nimetus: kangur, lambur 'lambakarjane', sigur 'seakarjane', (Martna) *vädòr* (= *tuleänd*) jne. Et aga paljudel *r*-tuletistel on teravalt tundeline, ja nimelt halb tähendusvarjund (nuttur, sõõmar, joomar, VJg *ihnur* = ihnus, tukkur, Trm *tuskar* 'tusane inimene', Hm *sittur* jne.), siis on see tundeline varjund ka levinemas ja on külge hakanud isegi säärasele uutele tuletistele või laenudele nagu õppur, õppar, juukselõikur, ajur jt., mis seetõttu ka tõrksad on keele üldpruuki kodunema.

Nüüd siis emotsioonide mõjust kõnenähtuse häälikkujule.

Tundelise kõnenähtuse kõige ilmsem ja üldtuntum erinevus häälikuliselt on muidugi intonatsioon, kõnemeloodia. Siin näikse häälekõrguse amplituudid olevat märksa suuremad kui intellektuaalses ja rahulikus kõnenähtuses. Tugevalt affektrõhulistes sõnades käib harilikult suurema dünaamilise rõhu ja suurema häälikkvantiteediga kaasas nähtavasti ka kõrgem kromaatilise toneerimine. Madala meeolulise puhul on kogu intonatsioon muidugi madalam normaalsest pinnast. Igatahes on kindel, et sama sõna või lause meeolurikkamas häälduses erineb tunduvalt oma kõnemeloodia poolest sama sõna või lause kaine, mõistuslikust hääldusest. Lähemat kogu küsimuse kohta: G. Panconcelli-Calzia, Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft (II tr., 1924), lk. 109 jj.; Erich Drach, Die redenden Künste (1926), lk. 41—50, eriti aga lk. 43—46. Eesti keele alal on affektiivse kõnemeloodia kohta uurimisi käsil dr. W. E. Peters'il, Tartus.

Hõlpsalt on ka tähele pandav, et emotsionaalses kõnenähtuses on suurema tundeäärtusega, seega siis affektiivsemalt toonitatud sõnad üldiselt ka intensiivsema ekspiratsiooniga, nõnda siis tugevama rõhutisega. Erilisemalt mainimist aga vääriks siin aktsendi nihkumine traditsioonilisest asen-

dist mujale, eestis nimelt sõna lõppu, või jällegi hingusjärgu (kõnetakti) lõpul oleva kaasrõhulise või isegi nõrgarõhulise silbi rõhu paisumine kas peaaegu või täiesti pearõhulise silbi rõhu tugevuseks: *se_on_õ kü:lmattû!* ~ *se_on_õ kü:lmattû!*, *ei_õ:ialgi!* 'ei iialgi', *õ se õlõ p^hõ:ranê!*, *aga ti:õgima:ta!*, *lõ:muli.kl!*, *se_on_õ võ:õ:mittû!*, *aga kindla:ste!* Sääraselt tuleb vist käsitleda ka järgmist juhtu kirjakeeles: „Sur-nud?!“ (A. Jakobson, Vaeste pat. al., lk. 599).

Tungivalt vajaline on siinjuures toonitada, et peaks lahus hoitama rõhu nihkumist traditsionaalsest asendist mujale resp. rõhu paigutamist mittetraditsioonilisse paika kahele eri motiivil: loogilisel, intellektuaalsel (ka volitiivsel) põhjusel (näit. *a:hi õn_õ:alles kü:tmattû;* *õn_sê lu:nttû:D võ:õ tu:nd-mattû?;* *õõsisime maja kus juba aêD asuttû:D õn*) ja teisalt tundelisel põhjusel (vt. näiteid ülal!). J. Marouzeau, Bull. de la Soc. ling. de Paris XXV, 3, lk. 80–86 on hiljuti (1924) tabavalt valgustanud nende kahe rõhu (*accent affectif et accent intellectuel*) iselaadi, prantsuskeele puhul.

Tundelisema kõneluse puhul, teatavate lauseosade affektiivsemal toonitamisel võib ka märgata, et kõneleja artikuleerimisel tarvitab tugevamat õhusurvet vahel isegi nõnda energiliselt, et pearõhulist silpi alustav konsonant või vokaal resp. mõlemad aspireeruvad, kusjuures sõnaalgulise vokaali ette kujuneb nõrk larüngaalne klusiil ehk järsk alge (n.-n. „fester Ansatz“): *k^hu:õdäs?*, *v^hâga!* ~ *fâga!*, *õnnê ~ õnnâ!*, *õ:ialgi!*, *õ:ilmattu ilus!*, *õh!* 'õn', *se_on_õ p^hõ:rane!*, *õ:lagu!*, sm. *õ k^hõskân!*

Mitmete tunnete mõjul, nagu meelepaha, tusk, uhkus, hõrdus jt., ümmardub teatavasti kõneleja suuavaus ja huuled nihkuvad tunduvalt ettepoole, muutes niiviisi kajaruumi. Selle tõttu kuuleme igapäev tundelises kõnes, ülalnimetatud affektide mõjustusel järgnevaid hääldusi, kus mittelabiaalsed vokaalid huulduvad:

õ, õi (uhkelt, põlglikult või tuseselt) 'ei',
mõs, müs, mõš, müš! (pahaselt) 'mis',
mo_õ tãhã (tohõ) müttõ! 'ma ei taha mitte',
jãttã münd rõhulõ! 'jät mind rahule',

må pälun ~ mo polun! (väga härdalt, tungivalt paludes)
'ma palun',

pūsükkö lopsükkö!

ärmäs vöikkö!

iõ! iõ-iõ! (ironiliselt; väga heasüdamlikult) 'jah,
ja-jah'.

Nagu nägime, ei jäta siis tundeline hääldamine mõju avaldamata häälikute kvaliteedile: sõnaalgulised klu-siilid aspireeruvad, vokaalid huulduvad, s võib muutuda š-ks (*mis < müš*) jne.

Affektrõhutisega ühenduses võime märgata ka hääli-kute kvantiteedi suurenemist, s. o. konsonantide ja vo-kaalide pikenemist ning intervokaalsete üksikkaashäälikute gemineerumist. Peale ülemal nimetatud juhtude (*k^huidas?* *üalgi pro talgi, ilmattu* jne.) olgu esitatud veel järgmised tähelepanekud:

a) Vokaali pikenemine. Tundelises kõnes, eriti laste ja naisterahvaste suus võime sagedasti kuulda *ime ilus!* isegi *ime ilus!, sürepäranel, pīsikke pīsikke laps ~ pīsikke pīsikke l., üsna ligidal, kõrgel kõrgel taevas, pēnikke pēnikke, mis?* 'mis', *ei* 'ei' (vallatult, kõhelevalt), *tõ-ēste?* 'tõesti' (pilkli-kult kahtlustavalt või kelmikalt), *o^hse oli p^hδ-ranē!*, *segl on ju ülkka* ('palju') *lapst, ma kü-sin!* 'aga seda ma küsingi, vabandage' (silp *-sin* kõrgema hääletooniga). Näiteid kirja-keelest: „Sa vii-i-mane tõb-ras!“ (A. Jakobson, Vaeste pat. al. lk. 35), „Mi-is?! Ku-das?“ (ib.), „Midagi-i...“ (kur-valt, nutvalt; ib., lk. 58), „Te-re-e!“ (ib., lk. 192).

Eriliselt ilmneb vokaali pikenemist hüüdukes, eriti hüüu viimase sõna lõppvokaali pikenemises, kuid siin on mui-dugi mõjul ka teine, intellektuaalsemat laadi põhjus, nimelt kuulaja tarvetele kohandumine¹: „Pastor Valk maha, mahaa!“ (G. Suits, Looming 1925, nr. 7, lk. 572).

¹ Intellektuaalseil ja tahtelistel põhjustel — muidugi alateadvalt — esinevad vokaalipikendused hüüdukes nagu *tule süä! ema! meije mats!* *põstimēs!* Lõppvokaali kadu juhtudel nagu *sejs!* (< *sejsa*), *tul süä!* on sündinud arvatavasti volitiivseil põhjustel.

b) Konsonantide pikenemine, üksikkonsonantide geminatsioon.¹ Pisut affekteeritult tundelises kõnes võib ühiskeeles õige sagedasti kuulda *külge!* asemel *kułge!* (tähelepandav on siin $l < \bar{l}$ kõrval $\hat{u} > u$; lühikest u -d võime kuulda ka neutraalses kõnestiilis: *kulgè || võtke se | vastu!*). Amblas noteeritud hääldamine *ilma* ($< ilma$) *piql ei leidu nisukkeši inimeši* on tuntud ka üldisemalt põhja-eestis. Affekti arvele kuulub samuti vist *ilma rahaŕta*, mis Ristil (üliõp. J. Inglisti teadaandel) olevat omane neutraalselegi hääldusele, kuhu see oleks siis üldistunud (vt. allap.). Ühiskeeles kuuleme väga harilikult affektiivselt hüütavat *lõp-matta ilüs!* Simunas olen kuulnud väga emfaatset² kinnitust *tõšši!* Jõhvis oli mitmel korral allakirjutanul juhust kuulda, kuis paariaastane laps oma ema hüüdis *emmä!* Ja väga üldiselt võime põhja-eestiski, ühiskeeles tähele panna ahastuses hääldatavat *iũmmäl iũmmäl!*, *oŕ iũmmäl*, kirudes aga *pakkàn - pakàn!*, imestavalt hüüdes *toŕrè!* Siia kuulub ka vandesõna *kurat* ($< kuriatti$), mida eriliselt tugeva tunderõhuga võib kuulda kujul *kuŕrat*³, *kuŕrat*, *korrat* ja setus harilikuma *koŕat* kõrval harvemini esinev *kuŕrašk*.

Kõigiti õpetlikke tähelepanekuid tundeolude mõjudest hääldamisele saksa keele alal on avaldanud Ferd. Sommer, „Stimmung und Laut“, Germ.-rom. Monatsschrift, VIII (1920), lk. 129—141, 193—204. Mõningaid viiteid prantsuskeele puhul on teinud Ch. Bally, Le langage et la vie, lk. 50.

* * *

¹ Arvukaid näiteid nii vokaalide kui konsonantide kvantiteedi suurenemisest võime leida ka ilukirjandusest. Tüüpiliseks näiteks oleks siin järgmine kahekõne J. R. Bloch'i hiljuti ilmunud näidendis „Le dernier empereur“ (Pet. Illustr. 1927, nr. 326), lk. 35: „Professeur Blickpiltz (qui tombe de son haut). — Depuis quand est-il défendu de bénir la Paix? L'Agent. — Depuis que le gouvernement il a décidé de s'occuper de la guerre. Marrcher, monsieur.“

² Võimalik siiski, et siin mõjuvil olid samal määral (vahest isegi valitsevalt?) volitiivsus, tahtmuslik tegur.

³ Geminaat-*r*-ga kuju mainib ka J. Mägi ste, EK 1927, lk. 77: „(eriti individuaalselt rõhutades) *kurrat*“. Vt. seals. ka muid *rr*-lisi teisendeid!—Häälduskuju *kuŕrat* on esinenud ka kirjakeeles: „He, he, he . . . Nupumees, kurrat . . .“ (A. Jakobson, Vaeste pat. al., lk. 504).

Oleme nüüd — tõsi küll õige üldistes joontes — saanud kinnistada, et affektiivne kõnend sõnastikuliselt, süntaktiliselt, häälikuliselt ja muuski suhtes tunduvalt erineb mõistuslikust kõnendist. Nägime ühtlasi esitatud ainestikut (mis, kuigi kasiin, olulisemat ometi esindab), et affektiivne kõnend kuulub õieti kõne (*parole, Gesprochenes*) valdkonda. Teatud ühiskonnale normiks muutunud kõnend, sotsiaalse instituudina, s. o. keel (*langue, Sprache*), — olgu kõnekeelena või kirjutatud keelena — kannab aga oluliselt intellektuaalset iseloomu. Arusaadav, et lingvistikale peamiselt tähtis on siin probleem, määrane oleks tundelise kõnendi suhtumine mõistuslikuga, s. o. mil mõõdul mõjustab eelmine teist, kuivõrra võiksid affektiivsele kõnendile omased erinevused saada lõpuks ka normiks, okasionaalne saada usuualseks, individuaalne muutuda traditsiooniks, kuna ju teame, et keel ongi kõne, mis teatavale sotsiaalsele üksusele saanud on normiks. Et sõnavaras affektiivse iseloomuga keelend pikapeale oma tundelise iseloomu võib kaotada ja lõpuks neutraliseeruda, mõistuslikuks sõnaks muutuda¹, on pikemata selge, kui vaatleme sõnu nagu: *h a m m a s* (laen balti keeltest, kõrvale tõrjunud genuiinse pii), *v ä g a* (<**vāgen kansak*), *l a i s k*, *m a g u* 'kõht', sm. *p u h u a* 'kõnelda', *k e k s i ä* 'leiutada', *t u t k i a*² 'uurida' jne. (vrd. lk. 168), mis algselt nähtavasti kõik on kandnud affektiivset iseloomu (nagu veel praegu kolu 'pea', ihust ja hingest 'väga' jne.), pikema ja enam üldistunud tarvituse tõttu aga selle karakteri, endi esialgse „värskuse“ on kaotanud, kuludes samuti nagu sünnib seda eufemismidega, mis kauema pruugi tagajärjel uuesti muutuvad ühiskonna sündsustundele labaseks.

Mis affektiivse kõnendi süntaksisse puutub, ei saa ka siin eitada teatavat mõjustamise võimalust mõistusliku kõnendi lauseehitusele, kuigi siin arusaadavail põhjustel

¹ Ka vastupidine muutumine on võimalik, näit. *s e p i t s e m a*, *t a r g u t a m a*. Vt. ka lk. 163 (ka alamärkust)!

² Viimaste puhul vrd. Kettunen, Lõunaveps. h.-ajal., lk. 20, ja L. Hakulinen, Vir. 1927, lk. 218.

alati takistavalt vastu astub tarvidus eraldada tundelisemat kõnendit neutraalsemast. Emotsionaalse lauseehituse grammatikaliseerumise kohta vt. m. s. Vendryes, Le langage, lk. 176 — 83.

Kõige tähtsam oleks keeleteadusele muidugi küsimus, kas võib algselt affektiivsele kõnendile omahe hääldamisviiski saada normaalseks, üldmaksvaks teatud idioomile, kas võime keeltes konstateerida nii siis puhtpsühielistel mõjudel sündinud häälikumuutusi. Iseendast oleks üldistumine siin samuti tõenäoline¹ nagu leksikaalselgi alal. Tarvilik oleks ometi kinnistada eri keeltest juhtumeid, kus säärane muutus tõelikult on toimunud. Seda arengut illustreerivaid kindlaimaid fakte leidub aga — vähemalt allakirjutanu teades — õige piiratud:

Kreekas: isikunimed *Κλέομμυς* (= *Κλεο-μένης*), *Στράτιππος*, *Ἀγαθῶ* (= *Ἀγαθο-*), *Φίλλιος* (vrd. *φίλος*); nimesarnased sõnad *τίτθη* (Homeroseel *τιθήνη*) 'amm, imetaja', *γύνυς* 'Weichling' (vrd. *γυνή* 'naine') jne.

Muin.-keltis: isikunimed *Eppius*, *Bottus*, *Maccus*, *Burrus*.

Ladinas: isikunimed *Varro* (vrd. *vārus* 'o-jalgadega'), *Rubbius*, *Deccius*, *Cuppius*, *Mummius*, *Gracchus*² (vrd. *gracilis* või *graculus*); üldnimi *cuppēs* 'maiasmokk' (vrd. *cupio*, *cupere*³), *vorrus* 'ablas inimene' (vrd. *vorāre*). Väga küsitav, kas siia kuuluvad ka *litus*, *litera*, *capo*, *aqua* j. t. kõrval esinevad „ekspressiivse geminatsiooniga“ dubletid *littus*, *littera*, vulg.-lad. *cappo*, *acqua* j. t.

¹ Vrd. selle kohta juba Brugmanni, Grundr. d. vgl. Gr.² 1906), II, 1, lk. 44: „Und bei Wortformen, die derartiger Affektaussprache besonders oft ausgesetzt waren, ist es wahrscheinlich nicht ganz selten vorgekommen, dass gewisse Elemente dieser Aussprache, namentlich die Quantitätsmodification eines Lautes, in den sonstigen Gebrauch des Wortes übergingen.“

² Geminaadi teissuguse seletuse kohta ses sõnas vt. Fr. Stolz ja J. H. Schmalz, Lateinische Gr.⁴, lk. 29.

³ Selle sõna suhtes teisel arvamusel on A. Walde, Lat. etym. Wb., lk. 161, kes seda kahtlevalt ühendab sõnaga *cūpa* 'vaat, tünn', nii et *cuppēs* oleks algselt tähendanud umbes 'potilakkuja'.

Muin.-iiris: isikunimi *Cakka-s* (vrd. *cakita-s* 'värisev').

Muin.-ülasaksas: isikunimed *Aggo*, *Itta* (vrd. *Ita-berga*), *Sicco* (vrd. *Sigo* 'võit').

Vt. Brugmann, Kurze vergl. Gr. (1903), lk. 292—3, Grundr. d. vergl. Gr. II, 1 (a. 1906), lk. 44—5; F. Sommer, Handb. d. lat. Laut- u. Formenl., lk. 290; W. Wundt, Völkerps. I (Sprache), lk. 323; A. Debrunner, Griech. Wortbildungslehre (Heid., 1917), §§ 23, 327; G. Millardet, Linguistique et dialectologie romanes (1923), lk. 7, 276—7; A. Walde (Streitberg, Gesch. d. idg. Sprachwiss. II, I, lk. 188).

Neis näiteis oleks konsonandi geminatsioon sündinud affektrõhu mõjul algselt ainult vokatiivses kujus, kust see hiljemini oleks aga üldistunud. Selle nähtuse avaldusi eestist otsides pöörduv tähelepanu muidugi neile arvukaile sõnadele, milles eesti murdeis või eri läänemeresoome keeltes esineb vaheldumisi mittelabiaalne vokaal rinnu labiaalsega, lühike vokaal kõrvu pikaga, üksikkonsonant kõrvu geminaadiga. Suurem osa neist langeb kohe muidugi kõrvale, a) kus näit. üks häälikteisend on teisest kujunenud teatavil häälikulistel tingimustel: (*pakina* >) *pagin* > *pugi* (Srm), *leiðma* ~ *löiðma*, (*ürykk-* >) *ürikke*, *sarikkad* ~ *särikkad*, *tasä* ~ *tašsa* (< *tasahan*), *nisa-ma* ~ *nisa-ñma* (< *-samahan*) jne., b) kus pikema häälikuga variant on algupärasem, näit. *kañnikkas* ~ *kaniikkas*, *ommetti* ~ *ometti*, *korruitta-* ~ *korut'a-* jne., c) kus eesti erielu aegu kujunenud või juba varemast ajast põlvnenud pikema häälikuga teisendit kuidagi pole võimalik seletada affektiivse hääldusega, kuna sõna oma tähenduse tõttu kõnes harva satub tunderõhutise alla, näit. *avalda* ~ *avaldä-*, *mäleitta-* ~ *mäleitta-*, *pühki-* ~ sm. *pyyhki-*, *sämüd* ~ murd. *samüd*, sm. *samo-*, *last* ~ *last*, sm. *lastu*, *aammu* ~ sm. *aamu* jne. Need juhud eraldatud, võiksime eesti keelest märkida järgmisi sõnakujusid, kus kindlasti või vähemalt tõenäoliselt on algselt ainult affektiivselt rõhutatud hääldusteisend levinud ka mõistuspärasemasse üldpruuki:

1. (*eḷ* >) *õḷ*, ilmselt omane esialgu ainult affektiivsele hääldusele, on kohati loodepoolset Pärnumaal saanud näh-

tavasti õige usuaalseks ka mõistuspärases kõnendis, kuigi selle kõrval ka *eĭ*-list kuju sagedasti või harilikumaltki tarvitatakse (MihKõima *õĭ io-lē*, *õĭ ta-hä*; TõsKastna *oh õ-ĭ!*, *õĭ tu-lē*). Väga küsitav, kas kuulub siia saartel (Krk, Käi) kohati üldpruugis esinev *äĭ*.

2. Meil esineb kirja- ja ühiskeeles sõna *iaal*(gi), *iaal*(gi)-*iial*(gi) 'millal(gi), kuna(gi)', mida häälikuseadusliku arengu tagajärjel ootaks esinevat kujul *eal*(gi), murdeis kohati *ial*(gi) [*< *iγällä-*, tüvi *ikä* 'vanus, Alter'], vrd. *pe a b* (: *pid a m a*), *se a l* (*< *siγällä*), murdeis kohati *piäB*, *siäl*. See sõna esineb *z*-lisel kujul laialt ka murdeis, nimelt eP-s (saartel, Läänemaal, kohati Pärnumaa eP osades, Harju- maal, Järvemaal, Virumaal j. m.):

iaal (Jäm, Ans, VII, Kul, Mär, VigVelise, Hää, Koe, Sim, Puh)

iaalgi (Phl, Rid, Mär, Ris, HMD, Kei, Juu, Jür, Amb, Iis)

iialgi (Vig)

iialgi (Kse)

iaales (Kos, Koe).

Samust murdeist on mitmeis ometi *i-a > ea*, *i-u > eo*, *i-o > eo*: Ans *east* (: *idä*), *vead* (: *viä*).

Lõunapoolses eP-s, nõnda ka eL murdealal, on *z*-line kuju siiski tundmatu:

ialgi (Krk), *iäl* (Kod, Rõu), *iälgi* (Kod), *iälgi'* (Plv), *iälge'* (Rõu), *eal* (Trv), *eäl* (San), *ealgi* (Mih, Tor), *eälgi* (Khn), *eälegi* (Trv), *eales*(ki) (Plt, Trv).

iäle - iäl' (Lutsi).

Vanemas kirjakeeles on valitsemas *e*-line kuju, harva *i*-line: Mülleril, Stahlil, Gösekenil ja Rossihniusel *ealeš* (Jutl. 31, 187; Ley.-Sp. 300; Man. 310; Cat. 40), Verginiusel *eäle*, Hornungil *eal* (Gramm. 90), Käsü Hansul *eal*. Kuid alates nähtavasti A. Thor-Hellest hakkab eesti keelde tungima *ial* (= *iaal*), uues kirjaviisis *iaal*, mis XIX saj. teisel poolel pääseb üldmaksvusele, püüdes domineeruva kujuna kuni tänapäevani, kuigi mõnede üksikute autorite (V. Ridala j. t.) poolt katseid on tehtud ka *eal*-kuju tarvitamiseks: A. Th.-Helle: *ei ial* (Anw. 88;

vrđ. samas teoses figga, g. fea!); Piibel a. 1739: ial (Matt. 22, 9; kuid ei pea, feu finni, teotafib); Hupel, Ehstn. Spr.¹ ei ial, kuid ka ei eal (lk. 437), eal, eäl (lk. 144); Hupel, Ehstn. Spr.²: ial, ialge (lies i-al, lk. 50), kuid ka eal, eäl (lk. 29); Arweliusel ialgi; Wied. Wb.¹: eal (SW) = ial, iaies, ialiste, iäle (d) [teisend iial aga puudub! isegi teises trükis!]. — Nagu esitatud materjalist järeldub, hakkas varemalt nähtavasti ainult okasionaalselt tarvitata häädus *ial* üldpruuki märgatavalt tungima XVIII saj. jooksul, mis olukorda tollaegsed leksikograafid ja kirjanikud olid sunnitud arvestama. Wiedemann on selle kuju registreerimata jätnud küll vist teoreetilistel kaalutlustel. Võimalik siiski ka, et *i* pikkus ses sõnas jäi temale kui muulasele märkamata. — Alguvokaali pikenemist ses sõnas („dial. wegen der betonung des wortes *ialgi*“) on maininud siin nähtavasti ülalesitatud mõttes ka L. Kettunen, Kod. Vok., lk. 100.

3. Sõna *inetu* (< **inhēttojn*), mis ootuspärasel kujul *inettu* (HMd, Juu, Sim, Tõs, Khn, Ksi), *inetto* või *inettä* (Räp) esineb harilikult ka murretes, on noteeritud mõningast murdest pika algussilbiga, mis nähtust (*i > i* või *n > nn*) — silmas pidades selle sõna affektiivset toonitamist sageli — tahaks pidada põlvnevaks tundelisest häädusviisist:

inettu (Khn, - *inettu*)

innettu (Rid, Tln)

innetto (Kul, Vig).

Sõnastikkudes ja kirjakeeles ei ole neid teiseid seni kajastanud.

4. Kirja- ja ühiskeelse ning paljude murrete *Jeesus* = *jesus* kõrval esineb murretes laialt neutraalseski kõnestiilis *ješsüs-ješsükke* jne., mida esialgselt on tarvitatud arvata- vasti ainult vokatiivselt *oh ješsüs, oh ješsus, oi ješsükke* jne. (Kul *õ ješsikkene!*, Vig *ah_sà ješsokke!*, KJn *oh_sà eLde ješsükke!* jne.). Vrd. ka saksa: *o Jessas (Jesses)!*, kus *s > ss* oleks samal põhjusel¹.

¹ Et balti saksa keeles õige harva kuuldav *o Jessas* oleks eesti häädust mõjustanud, ei ole kuidagi tõenäoline.

ieššūs, ieššukkene (LNg)

ieššukke, ieššukkene (Plt, KJn)

išsand-ieššukke (Plt)

nägü meššieššukke 'nagu metsjeesuke' (öeldakse laialdaselt eP-s sasispease, korratu välimusega inimese kohta)

armäs kallis ieššukken (TMr, uuemas rahval.)

ieššukķeņe (Vas)

ieššukķeņe (Plv)

ieššukķeni (Krl)

eššukķeņe (San)

-ss-line kuju puudub Wiedemanni sõnastikus. Uuemas kirjakeeles on see aga harilik, nõnda A. Jakobson'il, Vaeste pat. al, lk. 13: „Oi jessuke, siis ma kipun ju juba hiljaks jääma“ (vt. ka lk. 686).

5. Sõna isa 'Vater' esineb teatavasti tähenduses 'Jumal' kirja- ja ühiskeeles kui ka nähtavasti kõigis murretes geminaat-s-lisel kujul:

išsa poęg (Jäm)

taęva išsà (Muh)

iššäpojaķķe (KJn)

eššä=juņmal eššä (Lutsi; kuid *ežä* 'Vater')

išsameļļe loēn ohta ja uniķķu (Ris)

išsameļļe (Hää, Plt), *išsameļļe* (Kse, Koe), *iššameļļe* (KJn), *išsameļļe* (Vai), *išsameļļe* (Trv; kuid *ešä* 'Vater'), *eššameļļe* (San)

išsameļļiet lugema (Tor), *išsameļļe palve* (KuuNeemed), *išsameļļe palvė* (VJg)

meļļe išsa 'išsameie palve' (Tor), *meļļe išsa palve* (KuuNeemed), *meļļe ešä palvė* (Plv), *meļļe eššä palvę* (Vas), *loettas meļļe eššät* (Vas; kuid *ežä* 'Vater')

išsa poja ja pühä vajmü nimel (Rõi)

sedä išsa kõrges võtkem kitta järges (Käi)

mi eššäķķeņe keš taļvan (Lutsi)

iššämes (KodHalliku), *iššamīs* (KodRanna) 'Brautwerber' (vt. Kettunen, Kod. Kons., lk. 129)

Lähemalt vt. järgnevas punktis (6)!

6. Sõna *isand* = *isand* 'Herr' esineb ühis- ja kirjakeeles ning murdeis, samuti nagu eelminegi sõna, *ss*-lise teisendina *issand* = *issand*, kui selle tähendus on 'Jumal. Gott der Herr':

issand (Kse, Kul, Kei, Jür, Koe, Kod), *issand õ taõvas* (Tor), *issand-ješsukke* (Plt), *issand-jumal* (Jäm), *issanda nimè ei tohi ilma asjaitta suhüwõlta* (Hää), *oi issand!* (Tln, ühisk.)

issand (VII, Kod), *issanda nimi* (Iis), *usü issandašse oma jumalašse* (Iis)

issänd-jumal (Trv), *issänd* 'Jeesus' (Vas; kuid *ezänd* 'härä')

issänd jummal (Lutsi), *Issänd Jumal* (Kraasna; kuid *ezänd* 'härä').

Kirjakeeles: „Aga issand, Ivan, sa pead ju ka üles tõusma“ (A. Jakobson, V. pat. al., lk. 17), „Sa Issand Jumal halasta küll!“ (ib., lk. 664).

Kaksik-s-ga teiseid võiks pidada kirikukeele mõju tooteiks, sest vanemas kirjaviisis kirjutati sõnu *isa* ja *isand* kujul *iša* ja *išand*, mida saksa algupära vaimulikud oleksid siis ka pikema s-ga, vahest isegi geminaat-s-ga hääldanud; kuna neid sõnu kirikus ja üldse vaimulikkude poolt aga väga sagedasti tarvitatakse, siis oleks hääldus *issa* ~ *išsa* ja *issand* ~ *išsand* üldistunud ka eestlaste kõnekeelde ja tunginud lõpuks isegi kirjakeelde. Umbes nõnda arvab kõigepealt *Wiedemann* („die durch die Kirchengesprache eingeführten und von Ehsten selbst jäh fest gehaltenen *issa*, *issand* [st. *iza*, *izand*, wenn sie von Gott gebraucht werden]“, Gr., lk. 113; „*issa*, *issand* [kirchl. Aussprache] st. *iza*, *izand*, wenn damit Gott gemeint ist“, Wb. ¹, ²), tema järele või iseseisvalt ka teised (nõnda näit. J. H. T.[*iismann*], Eesti Postim. 1874, nr. 6, lk. 32) ja uuemal ajal ka L. Kettunen, Kod. Kons., lk. 129 („*issänd* ~ *išsänd* 'Gott' ..., welche durch die Kirchengesprache in Gebrauch gekommen sind“).

Võimalust, et vanem ortograafia oleks otseselt mõjunud eestlaste hääldamisele, käesoleval korral luues hääldusi *išsa* ~ *išsa* ja *issand* ~ *išsand*, jääb küll kohe kõrvale, kuna varemalt

ja praegugi on võidud tähele panna, et talurahva vanem põlv, kes harjunud on lugema vanemas kirjaviisis, loeb grafeeme *išfa, išfand*, nagu ka minna, *šummal*, tulleb ikkagi häälikkujul *isà, isand, minà, jumal, tuleb*. Ka ei võinud olla kirjutatud keele mõju varemalt eestis, meie olusid silmas pidades, kuigi suur¹. Vaevalt tõenäoliseks saaks pidada ka seletusvõimalust, et *ss*-line hääldus põlvneks saksa vaimulikkudelt. Tõsi küll, sakslaste häälduses kuulduvad lühikese esimese silbiga sõnad nagu *isà, isand (isànd), minà, jumal (jumàl), tuleb (tulèb), kirik* jne. häälikute kvantiteedilt tunduvalt teisiti kui eestlastel; teise silbi lühike või poolpikk vokaal on neil ülilühike, samuti lühem näikse olevat ka esisilbi vokaal, kuna üksikkonsonant kuulduv pisut pikemalt (igatahes mitte geminaadina!). Kuid raske uskuda oleks, et see erinev hääldamine eestlastele mõjunud oleks ainult neis kahes, kirikukeeles olgugi väga sagedastes sõnades. Miks me siis samul mõjudel ei kuule ka *jummal, kurral, kirrik, paľlub* jne.? Muulastest vaimulikkude mõju võimalust eesti keelele on meil siin-seal küll nimetatud, pole aga tõestatud. Kõige küsitavam on see igatahes häälikulisel ja süntaktilisel alal, arvatavasti ka morfoloogilisel, kuna see sõnavara alal on kõigiti tõenäoline. Kujude *išsand* ja *issa* hindamisel väärivad erilist tähelepanu eL keelesaartel, Lutsis ja Kraasnas esinevad *ss*-ga keelekujud: Lutsi *ěššàkkehe, iššànd*, Kraasna *Issànd*. Lutsilased näikse olevat emamaast lahku läinud XVII saj. keskpaiku, kraasnalased (pärit vist Setumaalt) nähtavasti aga veelgi varemalt, kas XVI saj. lõpul või XVII saj. algul (vrd. O. Kallas, Lutsi Maar. lk. 36, Kr. Maar. lk. 52).² Kui see väljarändamise kronoloogia õige peaks olema, jääks küll arusaamatuks, kuidas võis meie vanem ortograafia või isegi vaimulikkude võõrapärane hääldus jõudnud olla juba XVII saj.

¹ Ortograafia mõju hääldamisele enam haritud ja vanema kultuuriga rahvail, eriti enam tsiviliseeritud kihtide keeles, ei saa muidugi eitada. Prantsuse keele puhul vrd. näit. A. Dauzat, *La vie du langage*, lk. 268 jj., ja sama autori *La langue française d'aujourd'hui*, lk. 122.

² H. Ojansuu järgi (Tietos., v. 1353) mõlemad siiski hiljem, 1700. a. paiku.

alguks, s. o. Mülleri ajaks, või isegi XVII saj. lõpuks nende kahe sõna hääldust mõjustada. Palju loomulikum on olukord, kui eeldame keele enda sisemistel põhjustel muutust $s > ss$, mis oleks sündinud enne muutust $i > e$ sõnus *esä*, *esänd* lõunaeestis¹. Ülalpool nägime igatahes, et tunde rõhu mõju all, oluliselt affektiivses kõnendis esineb eestis ka teisi sõnu pikenenud esisilbiga, näit.: *ptsikkē*, *lõidal* (lk. 172), *emmä*, *juumäl*, *pačkän*, *kuřrat* jt. (lk. 173), mis hääldused pole siiski saanud veel usuaalseks.

Teisalt nägime aga juhtumeid, kus affektiivse toonitamisega kahtlemata seletatava pikenenud esisilbiga sõnad on üldistunud ka üldpruuki (*üal*, *ieššukke*, *inettu* ~ *iñnettu*; vt. ka allap. punkte 7–9). Kuna aga teame, et sõnad *isa* > *issa* ja *isand* > *issand* on eriliselt sagedased just palvetes ja hüüdudes, kus nad on arusaadavalt põhjustel koormatud erakordse affektrõhuga (pandagu eriti tähele tihti esinevaid hääldusi *oh issand!* *oi iissakkene*, *oi ieššus!*), oleks kõige lähem ikkagi arvata, et *s-e* gemineerumine neis kahes sõnas oleks samuti sündinud sisemistel, puhtpsühholoogilistel põhjustel, tundmuste surve, mitte aga võõrapärase kirikukeele mõjul.

7. Sõna *pigistama*, mis ühiskeeles ja põhjaeesti² läänepoolseis murdeis esineb lühikese *i*-ga (Jäm, Kul, Mär, Tor, Vän, Ris, Juu, Plt *piaista*-, Vig, Khn *pigistä*-), on tarvitusel eP kesk- ja idapoolseis murdeis, kohati ka läänes *i*-lisel kujul (Muh, Jür, Amb, Kad; Sim *piaista*-, KJn *piistä*-, Lüg, Vai *piistä*-, Kod *piistsä*-). Kumb teisend on algupärasem? Sugukeeltes ei näi sel sõnal vasteid olevat³. Kui *i*-list teisendit algupäraseks pidada, võiks siin $i > i$ põhjuseks olla selle sõna hääldamine teatavasti väga sagedalt affektrõhuga *küi pigistab!* (esimene silp väga

¹ Rossihnius tarvitab oma põhjaeestipäraseis lõunaeesti keeles neid sõnu *i*-ga [ʒiʃa 'Vater', ʒiʃand 'Jumal'], nõnda ka Gutsclaff (ʒiʃa, ʒiʃand ~ iʃand); Verginiusel on aga ʒiʃä 'Vater', kuigi ʒiʃand 'Jumal'.

² Lõunaeestis puudub see sõna. Seal (ka eP lõunapoolsemis murdeis, kohati *pigistama* sõnaga rinnu) tarvitatakse selle asemel *pitsitama*.

³ Sm. piikitä, piikittä 'oraga, piigiga varustada', 'torkida' on hiline laen rootsist ega kuulu (ka semasioloogiliselt mitte) siia.

tugeva ekspiratsiooniga), *kül ptaistab!* Kui usaldada Göseni kirjutusviisi pühjetama (Man. 326), siis oleks see vokaalipikendus vana juba ligi 300 aastat. A. Thor-Hellel ja Hupelil puudub see sõna üldse, Wiedemanni sõnastikus esinevad pigistama, piigistama, pikistama ja piikistama 'drücken'.

8. Ülal (lk. 173) nägime sõnade ilma (gen.), ilma tu ja ilma ma a hääldamist affektiivselt *ilma, ilmattu, ilmama*. Nähtavasti siit on levinud *l*-ga hääldus ka intellektuaalsesse kõnendisse, sest kohati Harju- ja Järvemaal hääldatakse gen. ilma (:ilm 'Welt') ja ilma ('ohne', harilik hääldus *ilmä*) kujul *ilma* ka neutraalselt: Amb *terve ilma inimesed, mai-ilma lõp, ilma inimeste aõvamine, Ris ilma rahahta* (tähenduses 'Wetter' aga *ilm g. ilmä!*).

9. Nähtavasti affektiivse geminatsiooniga on meil ka tegu algselt (ja osalt praegugi) lastekeelseis sõnades nagu *em g. emmè* (< **emmei* < **emei*, vrd. *ema*) 'ema', (Muh) 'paks naisterahvas' (esineb läänepoolses eestis, vt. lähemalt autori Leks. Vahek. I, lk. 120—3); Käi, Phl *mäk g. mäkki* (praegu mitte enam lastekeelne!) 'liivane mäenukk lagedal, suurem kui *krühgäs'* (vrd. *mägi*.); lastek. *oš g. ošsi* 'liha' (vrd. Wdm. osa (d) 'Fleisch' (ka *osi*, *osu*); üldeestiline *muñ g. muñni* 'penis' (vrd. *munä* 'Ei'); *tip-tip-tip!* (kanade kutsumisel, vrd. *tibü*); (?) *käk g. käkki* 'Klos, Ballen, Blutkloss', Wdm. *käkk g. käku* (F) 'Klos aus geröstetem Gerstenmehl' (vrd. Wdm. *kä g u* 'Haufen'); lastek. *kättü* (< **kättoj* < **kätöj*) 'käekene' (vrd. *käsi* < **käli*) jne.

On nüüd selgunud mitmete näidete varal nii eestist kui võõraskeeltestki, et esialgselt ekstragrammatikaalne hääldus võib vahel saada ka grammatikaalseks, s. o. teatavail psühholoogilistel tingimustel muutunud hääldus võib mõnikord omaseks saada ka fikseerunud, organiseerunud keelele. Nägime isegi, et uuem hääldusarend ilmutab vahel ka kalduvust levineda, olgugi sama sõna piirides: Kodaveres *issa* mõjul ka *issames*, Amblas *ilma piql* eeskujul ka *ilma inimesed, mai-ilma lõp*. Tekkida tohiks nüüd lõpuks küsimus

kas võib säärane algupäraselt emotsionaalne hääldus levida ka teistesse, häälikuliselt analoogilistesse sõnadesse, saades niiviisi häälikumuutuse tendentsi ja isegi häälikuseadusliku muutuse lähtekohaks? Põhimõtteliselt ei oleks see sugugi võimatu.

27. XI 27.

Albert Saareste.

De-illatiivi algupära seletuseks.¹

Nagu juba üldtuttav, on eL murdealal peamiselt tarvitusel *-he-* ja *-de-*lõpulised illatiivid, kusjuures kummalgi lõpul on ise oma teatav tarvituspiirkond enam-vähem kindla-jooneliselst välja kujunenud.

*-he-*lõpuline illatiiv on tarvitusel nimelt eL idaosas, oma alla võttes praegu Võru- ning Setumaa ja keelesaared. *-de-*lõpuline illatiiv on maksvusel eL lääneosas, nimelt lõunapoolisel Tartu- ja Viljandimaal ning Valgamaal², vähemal määral aga ka *he-*alal. Järelikult nende kahe vormitunnuse tarvituses on olemas teatav vahepiir, mida võiks tõmmata umbes praeguse Tartu-Võrumaa ja Valga-Võrumaa vahelist piiri mööda. Kuid säärane vahepiir on maksev ainult relatiivselt ja mõistetav *de-*illatiivide piirkonnas *-he* morfeemi puudumise tõttu.

Üldiselt näib *-de-*lõpulise illatiivi tarvitus piirduvat kolme sõnaderühmaga. Nii esineb *-de* lõpp:

1) kolmesilbistes tüvedes — *aṁbade, taṁvade, pōrgude, mõisade, kadajade* (Ote, Kam, Vön), *läme ulila mõisade* (Püh).

2) „meel“-tüüpi sõnades (kahesilbised *e-*tüved, esimeses silbis pikk vokaal) — *milde* (Ote, Kam, Vön, Kan, Plv, Räp) - *mēlde* (TMr), *virde - ärde* (eelmis. khk.), *rihte* (Kan, Plv, Räp) - *rehte*³ (Ote, Kam, Vön, TMr).

¹ Järgnev kirjutis on osa eesti keele laudatur-seminaris 1927. a. sügisel esitatud uurimiskatsesest *-de-* ja *-he-*illatiivi esinemisalade vahepiiri kohta eL idamurretes.

² Vt. ka Wied. Gr. sissejuhatust ja sama autori Werr.-ehstn. Dial. sissejuhatust.

³ *rehte* esineb isegi Risti khk-s, kuid on *miēli, teise*.

3) *-ne* (< *-nen*) : *-se* ja *-s* : *-se* nõrgarõhulise asendi tüvedes — *tõse* : *tojšte* (~ *tõse* : *tojšte*), *inemise* : *inemište*, (*h*)*õlettuse* : (*h*)*õlettuste* (~ [*h*]õlettuse : [*h*]õlettuste) (Ote, Kam, Võn, Kan, Plv, Röp).

Neist kolmest sõnaderühmast on *-he*-lõpuliste illatiivide piirkonnas ainult kolmesilbistes tüvedes tarvitusel erinevalt *-he* lõpp illatiivis, missuguste sõnade järele peamiselt võimalik on ka vahepiiri määrata, kuna „meel“-tüüpi sõnades ja *-se* nõrgarõhulise asendi tüvedes on illatiiv moodustatud ka *-he*-illatiivide piirkonnas *-de* lõpuga.

Peale esitatud kolme rühma on tarvitusel ainult mõningad üksikud sõnad *-de*-lõpulistena illatiivis, nagu *püde* (Ote, Kam, Võn), *pühte*, *sühte* (Kan, Plv, Röp), *meēde* (Ote, Kam, Võn, TMr, Kan, Plv, Röp, Krl). Adverbidest tuleks nimetada *tāde* sõna (*litsū tāde pōlē* Võn, Kan), missugune kuju on tarvitusel isegi kogu *-he*-illatiivide piirkonnas. *-de*-lõpuline illatiiv esineb õige laiadasetl ka eP murdes ja nimelt „meel“-tüüpi sõnades. Sellejuures *-de*-illatiivi vasteid ei ole leitud aga sugugi lähemais sugukeeltes. Järelikult piirdub nimetatud morfeemi tarvitus ainult eestiga.

-de-lõpulise illatiivi algupära kohta on peamiselt kaks seletust. Esimene neist on põhjenev sekretsiooni-teoorial. Nimelt sõnades, kus illatiivi kaasus oli ainult tüve *-de* < *-te* lõpuline (*lānde*, *kūinde*), hakkas see tüve osa tunduma kaasuse vormitunnusena ja sellelt seisukohalt üldistus tarvitatavaks¹.

Teine, prof. H. Ojansuu seletus on, et *-de* lõpp illatiivis on algupäraselt sama latiiv-aineline kaasuse vormitunnus, nagu see ilmus mitmuse genitiiviski *-den* kujul, ainult illatiivis oleks ta lokaalses tarvituses. Selle järele oleks *tte-* (*tte-*)-line kuju kahekordsest lõpu koondusest tekkinud (*-tte* < *-teden*).²

¹ Vrd. prof. A. Saareste 1927. a. peetud loenguid morfoloogiast.

² PronOp. lk. 132 kirjutab prof. Ojansuu: „... meidān *den* < < *den* on nähtävästi myös latiivista ainesta. Me tapaamme *den*, *den* aineksen itämeren suomalaisella taholla etupäässä mon. genitiivissa. Mutta esimerkkeja lokaalisestakin käytöstä on m. m. virossa: *de*, *tte* (< *teden* päätte kaksinkertaisena) esintyy etelävirossa melko yleisenä illatiivin päätteenä.“

Peale selle tuleb nimetada veel prof. Kettuneni¹ *-de*-illatiivi seletust, arvates „meelde“-tüüpi illatiive moodustatuks „keeldu“ ja „kaardu“ analoogial (kusjuures tuge oleks pakkunud ka tüüp *lände*), mida aga juba prof. Ojansuu PronOp. lk. 132 märkuses kahtlevalt mainib.

Kuriosumina võiks juurde lisada veel dr. K. A. Hermannini arvamise illatiivi *-de*-morfeemist, kes ütleb omas „Eesti keele grammatik’as“ lk. 50, § 80 lisas: „Veel ühte kolmandat sisseütlevat leiame neis sõnades merde, tulde, verde, unde. See *de* on muidugi kord ise sõna olnud. Mis sõna ta olnud, ei tea, vist jällegi mõni asesõna.“

de-illatiivi tarvitamise kohta on leida näiteid juba 1349. a. kirjamälestistest. Nii toob prof. Ojansuu PronOp. lk. 132 märkuses neid hulga ühe ja sama sõna kohta Lisl. Güt. Urkb-st, kirjutab: „...vanhin tällainen illatiivi, sana „piirde“ esintyy jo v. 1349... ascendo de distinctione agrorum, vulgariter pirde dicta“.

Toon mõned näited 1686. a. Piibli tõlkest lisaks: *See wehrde* Luk. 8,5; *iste Fallutzitte* Luk. 10,39; *teskette sutte jekkä* Luk. 10,3; *Mächkmitte* Luk. 2,7; *Taiwatte* Luk. 2,15.

Saanud ülevaate illatiivi *-de* lõpu esinemisest ja algupära või tekkimise seletustest, on otstarbekohane kõrvale põigata antud vaadete arvustamisest ja selle asemel katsuda luua uusi järeldusi, mis just tarvilikkudeks osutuvad sel puhul, kui kindlaks määrada hakata *-he-* ja *-de*-morfeemide esinduse vahepiiri, sest tahtmata kerkib sellejuures küsimus: mispärast on kahes sõnaderühmas illatiiv *-de*-lõpuline nii *-he-* kui ka *-de*-illatiivide piirkonnas? Küsimuse põhjalikum kaalutlemine viiski alljärgnevale väitlusele.

Nagu eespool mainitud, on *-de*-lõpp illatiivis, kus ta ei esindu häälikuseaduslikult, tarvitusel nii *-he-* kui ka *-de*-lõpulistele illatiivide piirkonnas „meel“-tüüpi sõnades ja *-se* nõrgarõhulise asendi tüvedes. Järelikult *-de* lõpp esineb üld-eL-liselt sääraustes sõnades, kus on häälikuseaduslik vokaalidevahelise *h* kadu (nõrgarõhulise silbi järel).

¹ Vt. Kod. Kons. lk. 83, VirÄH lk. 9, p. 21.

Kui nüüd jälgida nende sõnatüüpide häälikuloolist arengut, kus praegu *-de* ühtlasi ka *he-lõpulist* illatiivide aladel esineb illatiivi vormitunnusena, näeme, et neis tüüpides illat. sg. oli vormilõpult kokku sattumas (või sattuski kokku?) genitiiviga sg-s.

Peale nõrgarõhulise silbi järgse *h* kadu pidi tekkima järgmine vahekord eelnimetatud tüüpides:

illat. <i>*tūlēhen</i>	> <i>*tūlēn</i> (> <i>*tūlen</i> ?)	gen. <i>*tūlen</i>
<i>*naisēhen</i>	> <i>*naisēn</i>	<i>*naisēn</i>
<i>*tulevaisehen</i>	> <i>*tulevaisēn</i>	<i>*tulevaisēn</i>
<i>*hōlettomūtehen</i>	> <i>*hōlettusēn</i>	<i>*hōlettusēn</i>

Samasugune genitiivi ja illatiivi homonüümsus oli esile kerkimas (resp. kerkinud) ka kõigis teistes sõnatüüpides, kus aga teostunud oli ainult illatiivi vormitunnuse *h* kadu¹.

illat. **leppistikkohon* > *-stikkōn* gen. **leppistikkon*

Teiselt poolt sündis samal ajal neis sõnades, kus oli kadunud nõrgarõhulise silbi järgne spirant, tekkinud pik-kade vokaalide kontraktsioon ja selle tagajärjel pika esimese silbi kõvenemine, nagu

part. **nurmēda* > **nurmē* > (*nuṛmē* ~ *nuṛme*)

illat. **nurmēhen* > **nurmēn* > (*nuṛmē* ~ *nuṛme*),
või üldiselt kontraktsiooni-eelse silbi kõvenemine.

See tekkiv astendus sai aga partit. ja illat. vahel sama süsteemi kaasuste sidujaks. Homonüümsust nende vahel ei olnud siis karta, sest illatiivi vormilõpu *n* takistas seda.

Nimelt oli siis olukord, et osa illatiive oli vormilõpult sarnanemas (resp. sarnanenud) genitiiviga, kuna nad aga astmelt ühtlustusid partitiiviga. Ja säärane nähe haaras väga suurt sõnadeperet. Homonüümsust genitiiviga nähtavasti ei saadud takistada illatiivide omal analoogial ja vaevalt ka teostatav oleks see olnud nii hulga sõnatüüpide juures. Sellest pidi teisiti üle saadama.

¹ Illatiivi vormitunnuse *h* on eL-s säilinud ainult rõhulise silbi järel.

Osas sõnatüüpides, kus illatiivis teostus kontraktsiooni- eelse silbi kõvenemine, sai see nähe isegi homonüümsuse takistajaks. Säärane astendus ilmus aga ka samade sõnade partitiivis, kui nad olid moodustatud vokaaltüvest. See sisemuutus sai nagu ühtlaseks morfeemiks illatiivile ja partitiivile.

„Meel“-tüüpi sõnade ja *-se* nõrgarõhulise asendi tüvedes illatiiv ei eraldunud siiski teatavatel põhjustel küllalt reljeefselt genitiivist, sellepärast oli tarvilik siin homonüümsuse vältimiseks teist abinõu kasutada.

Ja olukord pakkus selleks küllalt soodsa juhu.

Partit. nimetatud tüüpides oli moodustatud konsonant- tüvest. Astmeühtluse seos oli olemas part. ja illat. vahel. Sellepärast on loomulik, et süsteemitarbe sunnil siin abi mindi otsima astmeühtlaselt kaasuselt, sest part. neis tüüpides oma dentaalse morfeemiga pakkus küllalt ilmeka vältimisvahendi illatiivile. Nõnda hakatigi siis partitiivi kaasust tarvitama illatiivi moodustuse lähtekohaks, nagu seda oli genitiiv teistele oblikvakäanetele. See on seda tõenäolisem, kui arvesse võtta, et koondussilbi lühenemine ja selletulemuslik sõna astendamine sündis peale lõppkadu ja sellega siis partitiiv neis sõnatüüpides oli dentaallõpuline.

Päris selgitavalt näitavad partitiivist illatiivi vormi moodustamist *-se*-lõpulised tüved.

-se-tüved, kus on häälikuseaduslik nõrgarõhulise silbi järgse *h* kadu, on ka *-he-* ja *-de*-lõpuliste illat. piirkonnas ühtlaselt *-s|te*-lõpulised illatiivis. Neis *-se*-tüvedes, kus on illatiivi morfeemi *h* säilinud, on illatiivid ka kummaski piirkonnas vastavalt *-he-* ja *-de*-lõpulised, kus muidugi *-de* lõpp on hilisem üldistus.

Olgu näiteks paar skeemi Kan (*-he*-illat.) ja Kam (*-de*-illat.) murdest.

1) Nõrgarõhul. silbi järel häälikuseaduslik *h* kadu ($h > 0$ rõhul. silbis).

sg. nom. <i>tõne</i>	<i>tulevane</i>
gen. <i>tõse</i> (< * <i>toisēn</i>)	<i>tulevasē</i> (< * <i>tulevaisēn</i>)
part. <i>tõist</i>	<i>tulevaišt</i>
illat. <i>tõistē</i> (< * <i>toisēn</i>)	<i>tulevaištē</i> (< * <i>tulevaisēn</i>)

sg. nom. <i>kurvastus</i>	part. <i>kurvastust</i>
gen. <i>kurvastuse</i>	illat. <i>kurvastuste</i>

(vrd. vahekorda *tõist* : *tõiste*, *tulevajst* : *tulevaiste*, sellejuures diftongi esinemist partitiivis ja illatiivis).

2) Kaasrõhul. silbi järel häälikuseaduslik *h* säil. (*h* = nõrgarõh. silbis).

sg. nom. <i>kõllane</i>	<i>keres</i>
gen. <i>kõllatse</i>	<i>kerešse</i>
part. <i>kõllast</i>	<i>kerest</i>
illat. <i>kõllatse he</i> ~ -De	<i>kerešse he</i> ~ -De.

Võrreldes skeeme, on kerge näha, et *-he*-illat. piirkonnas ilmub veel algupärane vahekord — *-se* nõrgarõhul. asendi tüvedes on illat. *-s|te*-lõpuline, kuna *-se* rõhulise asendi tüvedes esineb veel häälikuseaduslik *-he* lõpp.

Säärane erinevus illatiivi lõppudes on ilmselt tekkinud häälikuseaduslike nähete tagajärjel, mis nõrgarõhulise silbi järgsele *h* kaole järgnesid ja mille tõttu genitiivi ja illatiivi homonüümsus esile tõusis. See takistati aga illatiivi partitiivist moodustamisega ja sealt kanduski selles sõnatüübis (*D*-) *t* ollus illatiivkäändesse.

Partitiivi vormid olid: *tõist*, *tulevajst*, *hukkattust* jne., selle järele said ka illatiivid *-te*-lõpulisteks, vast. *tõiste*, *tulevaiste*, *hukkattuste* pro *tõise* jne. Samuti seletatavad on ka praegused *milde*, *käste*, *rihete*, *rühete* jne. kujud. Partitiivis oli *mēld* (< *mēlta*)¹ jne., missugused esinevadki veel 1686. a. Piibli tõlkes, kus on *Ṣuḥld* Luk. 8,24; *meēld* Ap. t. 14,2; *Ṣāḥld* Luk. 17,17; *Suḥrd* Luk. 8,13; saadi neist kui illatiivi moodustuse lähtekohtadest vormid *mēlde*, *hālde*, *tālde* jne., ka *rīht* : *rīhte*, *rūht* : *rūhte*, *kūst* : *kūste*. Nende järele nähtavasti muganes ka *-si* : *-(s)e* (< **-ti* : *-de*) sõnu, nagu Kan *kās* : gen. *kāse* : part. *kāst* : illat. *kāste*, *kōūds* : gen. *kōūdse* : part. *kōūšt* : illat. *kōūste*, j. t. Partitiivist moodustatud *-D*-ainelise illatiivi kohtame ka „süüdi“

¹ Vt. *t* pro *D* kohta VirÄH lk. 4, p. 9.

sõnas¹. Vrd. Kan *tāl iks sūdū* (part.) ~ *sūd* (nom.) *ol* ja *mōjstētti sūdū* (illat.)².

Arvan, et eespool esiteldud väitlus selgitab küllalt veenvalt *-De-lõpulis*e illatiivi tekkimist ja näitab,

1) et *D-t* ollus „meel“-tüüpi sõnade ja *-se* nõrgarõhulise asendi tüvede illatiivi lõpus ei ole mitte algsome algupära, vaid on eL erielu aegu sinna kandunud partitiivist;

2) et *D-t* ollus on kandunud partitiivist illatiivi kään-
desse eelkäänud keele häälikuseaduslike nähete tagajärjel ja on olnud üld-eL-line nähe, sest esineb *-he-* kui ka *-De-*illatiivide piirkonnas.

See viimane ongi tähtis, sest ta üldsuselt saame kausaalse siduvuse eelkäänud häälikuseaduslike nähetega (nõrgarõhulise silbi järgse *h* kadu, tekkinud pikkade vokaalide kontraktsioon ja selle tagajärjel aset leidnud kontraktsiooni eelse silbi kõvenemine), mis on kõik teostunud eL-as ühiselt. Kui aga need eelnimetatud muutused olid ühtlased, siis pidi ka *h* säilinud olema kõrvalrõhulise silbi järel illatiivi morfeemis üld-eL-liselt. Järelikult sel ajal, kui *D-t* ollus tungis illatiivi vormidesse, moodustati kolmesilbistes tüvedes illatiiv ainult *-hen* tunnusega ja ta oli sellel asukohal eL-as üldiseks ja ainsaks vormilõpuks. Sellepärast tulebki kõikide kolmesilbiliste tüvede *-De-lõpulis*e illatiive, nagu *tajvade*, *põrgude*, *mõjsade* jne., pidada hilisemateks kujudeks. See asjaolu viitab meile aga *-De* lõpu morfeemiks abstraheerumist. Ja tõeliselt ei olegi see enam raske uskuda. *D-t* ollus oli kandunud juba paljudes sõnatüüpides häälikuseaduslike nähete tagajärjel illatiivi vormilõppu. Peale selle esines veel *-De--te* tüvelisi siselektsiooniga illatiive, nagu *lānde* j. t., mille tõttu sai *-De-lõpulis*e illatiivide sarjasiirdum küllalt niivõrt suureks, et sealt *-De* lõpp abstraheeruda võis tõhusaks morfeemiks³. Pealegi

¹ PronOp. lk. 132 märkuses on prof. Ojansuu juhtinud tähelepanu „süüdi“-sõnale *-De-*illat. algupärase *-den-*lõpu kriteeriumina.

² Vt. ka Wied. Werr.-ehstn. Dial. lk. 10 § 8,2 *sūd* (Schuld) gen. *sūū*.

³ Arvatavasti sündis abstraheerumine peale illatiivi vormilõpu *-n* kadu, sest pikkade vokaalide taga võis ta kergesti vokaliseeruda.

ei olnud siin *-he* lõpuga vokaalset erinevust, ainult amorfne *h* substitueerus konstantsema dentaaliga. Nõnda siis ainult peale *mêlde*, *tõiste* kujude tekkimist eraldus *-de* illatiivi vormitunnuseks ja võis häälikuseaduslikku *-he* lõppu välja tõrjuma hakata, nagu see on teostunud eL lääneosas, kujunedes viimati ühtlasi ka adverbi tuletussuffiksiks¹.

Kronoloogiliselt võime partitiivist *D~t* olluse illatiivi kaasuselõppu tungimise kohta niipalju kindlaks määrata, et see teostuda võis peale lõppkadu, mille järele siis *-de* lõpu vormitunnuseks eraldumise alg-ajaks võib arvata umbes XIII aastasada.²

Nüüd, kuidas aga seletada praegu samuti veel tarvitusel olevaid *-tte*-lõpulisid illatiive?

Praeguse *jalajahte*, *abemehte* (Võn), *ilusatte koitsušet* (Kam), Johann Gutsloffii „Observatione'se“ *Saiwatte*, *Dartutte* ja 1686. a. Piibli tõlke *Nachtmite* Luk. 2, 7, *Saiwatte* Luk. 2, 15, *Allewette* Luk. 9, 12 esinduse järele otsustades, on nad tarvitusel kolmesilbistes tüvedes. Eelantud väidete põhjal on seletus lihtne: *hte*-line lõpp on *-he-* ja *-de-*illatiivi morfeemide kontaminatsioon, *hte* > *hte*. Kontaminatsioonist sündinud illatiivi kaasuse lõpp on allunud samasugusele häälikuseaduslikule muutusele kui verbide momentaan-suffiks *ht* ja *-h*-lõpuliste sõnade partitiiv, kus sündis muutus *ht* > *tt*-ks³ (vrd. *vaugattama* > *vaukahta-*, *peret*, *(h)amēt*, *muret* Kan, Ote, Kam, Võn, Plv, Rāp). Vastavalt sündis see ka illatiivides *abemehte* < **hapemehte*, *taivahte* < **taivahte*.

Muutumata kontaminatsioonivormid esinevad praegugi veel *sūhte*, *pūhte* (Kan, Plv, Rāp) kujudes, kuna *suðve* ~ *suðve*, *pūðe* ~ *pūde* (Ote, Kam, Võn) hilisemad arendid oleksid.

Otsustades vanemate kirjamälestiste järele, kus kolmesilbiliste tüvede illatiivi lõpuks on *-tte*, võiks arvata, et

¹ *-de* ja vastavalt ka *-he* on eL-as adverbi tuletussuffiksitena tarvitavad. Vt. lähemalt Wied. Gr., lk. 307, § 107.

² Kod. Kons. lk. 210 on prof. Kettunen arvanud lõppkao Kodavere murdes 1200. a. paiku. Vt. ka VirÅH lk. 89 p. 263.

³ Vt. ligemalt *ht* käsitlust ÅH lk. 352 p. 209.

neis sõnades sündis *-he* lõpu väljatõrjumine ainult kontaminatsiooni kaudu ja praegune *-De* lõpp neisse üldistati peale *ht > tt*-ks muutust. *-De* lõpu hilisust näitab meile ka *sühe*¹ (Kan, Plv) ~ *sühte*, *pühte* ~ *püde* vahekord.

Kui nüüd lõpuks küsida: mis aitas *de*-morfeemi nii elujõuliseks, et ta osa murde alal algupärase *-he* tunnuse koguni välja tõrjus, siis võiks arvata selleks kahte põhjust — *-he* vormitunnuse amorfsus ja murde geograafiline asend. Praeguse *-De*-illatiivide piirkonna murdeala asendus otsekoheses ühenduses eP murdega, mille järele ka keele foneetiline ilme hakkas tasanduma eP murde omaga, pealegi kui *-he*-d kerge vaevaga võidi substitueerida naabermurde illatiivi *-sse*-le homogeense *-De(-tte)* lõpuga.

Mis puutub aga eP murdes kohati esineva dentaalainelisse illatiivisse „meel“-tüüpi sõnades, siis ei saa siin täpsate andmete puudusel midagi otsustada, kuid võib arvata siiski, et ta algne tekkimine sealgi on ühendatav kas nähte eL-st levimisega, või, tõenäolisemalt, samaviisilise süninga, kui see tekkinud eL sama rühma sõnades.

F. Pettai.

Toimetusele saadetud.

Kuukiri Eesti Kirjandus 1927. — Nr. 11. Sisuks m. s.: M. Siila ots, A. Kitzbergi mälestuseks; Ado Säarits, „Lembitu“ algupära kriitika (pooleli); Karl Mihkla, Eesti vormi- ja tuletusõpetuste ülevaade (1637—1927) (järg); Kirjanduslik ülevaade: A. Anni, Soome kirjandusuudiseid; Elmar Päss, Aarni Penttilä „Suomen ja sen lähimpien sukukielten painotusoppia“; Lisaks: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu (2 poognat) ja Eesti raamatute üldnimestik 1924. a. alates (1/2 poognat).

¹ Joh. Gutsblaff'i „Observationes“ ka: *Sühe* in os.

Vastutav toimetaja: Albert Saareste.
Väljaandja: Akadeemiline Emakeele Selts.

Eesti Kirjastus-Ühisus „Postimehe“ trükk, Tartus 22. XII 1927.